

Íz, ízvíz

A XVI–XVII. századi orvosi könyvekben, orvosságos könyvekben és füveskönyvekben gyakran előfordul az *íz* és az *ízvíz* betegségnévként, illetve tünetnévként.

Milyen betegségekre utalnak ezek a nevek?

A magyar nyelv történeti etimológiai szótára (TESz.) és az Etimologisches Wörterbuch des Ungarischen a magyarban három finnugor eredetű, de más-más hangalakú és jelentésű szóból levezethető *íz* szót sorol fel.

Az 1. (a továbbiakban: *íz*¹) jelentései: a) 'a nyelvben, mint az ízlelés szervében keltett érzet, Geschmack; valaminek ezt keltő hatása, tulajdonsága' (pl. a *bor íze*), b) 'valaminek kellemes volta, az, ami a dolgot élvezetessé teszi (pl. a *csók íze*), c) 'gyümölcsíz, lekvár', d) 'szag'. A 2. (a továbbiakban: *íz*²) jelentései: a) 'tag, ízület, a végtagok részei' (pl. *az ujj ízei*); 'az ízeltlábúak lábának egy-egy csuklósan mozgatható része', b) a régiségben: 'nemzedék, rokonsági fok' (*harmad ízig*), c) *ízben* (névutó szerűen) 'esetben' (pl. *harmad ízben*), d) 'rész, cikkely' (pl. *ízekre szed*), e) 'hüvelyk, mint mértékegység'. A harmadik *íz* szó (a továbbiakban *íz*³) már csak nyelvjáráásokban él. Ott és a régiségben a jelentése: a) 'a szájiüreg betegsége, fene, rák'; a gyerekeknél 'szájpenész', b) szitokszó (a *fenéhez* hasonlóan), például: *Az íz egye meg!*; *Ette volna meg az íz!*

Az orvosi nyelv szempontjából a 'tag, ízület' jelentésű *íz*², 'a szájiüreg betegsége, fene, rák' jelentésű *íz*³, valamint a szitokszó érdekes.

Példák az *íz*² szó régi 'izület' jelentésére: XVI. századi orvosi könyv (1577 I. 286a): *Az izekről. Az Izekben valo faydalom kyth az Magyarok közvennek Neveznek egy Newel, közbe vetessel es vrozwa lassan lassan zokot ballagny, Merth nemelnek az Nagy laba vyan valo yzben yndul eleozör, Nemelnek az Sarka vege, Nemelnek az Talpa vapayan [= vápáján 'melyedésében']. Kezdetyk azert az közveny előzör az labon, az vthan lassan az Terdben kezd fayny [...]; Pápai Páriz (1747: 253): *A' Köszvényről és Sciacicáról, mellyet Farsábanak, forgó és kereszttsont fájdalmanak-is hinak. E' nyavalyának fészke, kiváltképen, az izeknek közü, azok közzé vervén-bé magát a' vérből kiszakatt sós, nyálas, évö, rágó materia; melly az izek mellett a' hárttyákat, és a' tsontokat öszve kötö szöszös haj nevelöket (ligamenta,) és inas húsokat (tendines,) keserves fájdalommal fesziti.**

Példák az *íz*³ 'a szájiüreg betegsége, rák' szóra. Török 1919 e.: *Izreöl ualo. Az fekete gioparnak az uiragiat aszallia megh, annak utanna teörie megh, mezzel, tesztaual keuerie egiben, azzal törüllie regel es estue fogat* (Hoffmann 1989: 109); Török 1919 e.: *Izról ualo. A feier malua giökeret borban feözni, es azzal giakorta szaiat mosni* (Hoffmann 1989: 132); Török 1919 e.: *Izreöl, fenereöl* [régén a *fene* is jelentett rákot, súlyos, gennyes, fekélyes bőrbetegséget, üszkösödést, bőrrákot; vö. TESz., Lóránd 1979: 165], *fekete ir. Mez, timso, szereceözön dio, giömber, szeökfü, grispan es dictamusnak az giökere, egeöt kenier heat meg keöl teörni es szitalni, az utan az teöb szeörszamokis egiarant legienek, de grispan keuseben io leszeön* (Hoffmann 1989: 96); Török 1919 e.: *Fekete ir, izreöl es fenereöl* (Hoffmann 1989: 146) stb.

Az orvosi könyvekben és a receptekben gyakran esik szó arról, hogy az *íz eszi a száját vagy a fogat*, például: Orvosi könyv 1577 I. 88a: *Fog husanak rothadasarol az az Iz etelről* [mint látható az *íz ételle* ugyanazt jelentette, mint a *száj megrothadása vagy megveszése*]; *Medicinae variae* 1603 k.: *Szaiat kinek iz eszi* (Hoffmann 1989: 31); Újhelyi 1677: *Az kinek iz eszi az száját* (Hoffmann 1989: 321); Becskereki Váradi Szabó 1698–1703: *Az kinek iz eszi az száját* belől (Hoffmann 1989: 419); *Medicinae variae* 1603 k.: *Kinek iz eszi az fogat* (Hoffmann 1989: 25); *Medicinae variae* 1603 k.: *Fogh iz etelről* (Hoffmann 1989: 36); Török 1919 e.: *Kinek iz eszi fogatt. Farkas sebrölis io* [a *farkas seb* is jelenthetett régén súlyos fekélyt, esetleg rákot, főként bőrrákot] (Hoffmann 1989: 149); Újhelyi 1677: *Az kinek az iz eszi az fogat* (Hoffmann 1989: 313); Becskereki Váradi Szabó 1698–1703: *ha az iz eszi az fogadat* (Hoffmann 1989: 384); Megpróbált dolgok 1607–1758: *Az kinek az fogat iz eszi* (Hoffmann 1989: 498) stb.

Az utóbbi példák alapján joggal lehetne arra gondolni, hogy az *íz* ilyen esetekben talán fogférget jelenthet, hiszen az ókortól szinte napjainkig (legalábbis a néphitben) élt a „fogféreglélet”, azaz az az elképzelés, hogy a fogat a benne levő féreg teszi tönkre, s az okozza a fájdalmat. Az adatok és a gyógy módok azonban nem arra utalnak, hogy az *íz* azonosítható lenne a fogféreggel. Az *íz* megfelelői a rokon nyelvekben sem férget, hanem árnyékot, árnyékleket, rontó szellemet jelentettek. Ebből a jelentésből fejlődhetett az 'ijesztő szellem', majd a 'betegséget okozó szellem', végül a 'betegség' jelentés. Kétségtelen tehát, hogy ez a betegségnév összefüggött a

finnugor népek hitvilágával, ahol a betegséget az árnylélek, a rontó szellem hatásának tulajdonították. Az *eszi az íz* olyasfajta képes jelentés, mint amilyen az *eszi a fene, rájga valami* 'bántja valami', *kaparja valami a torkát* stb. kifejezésekben is előfordul.

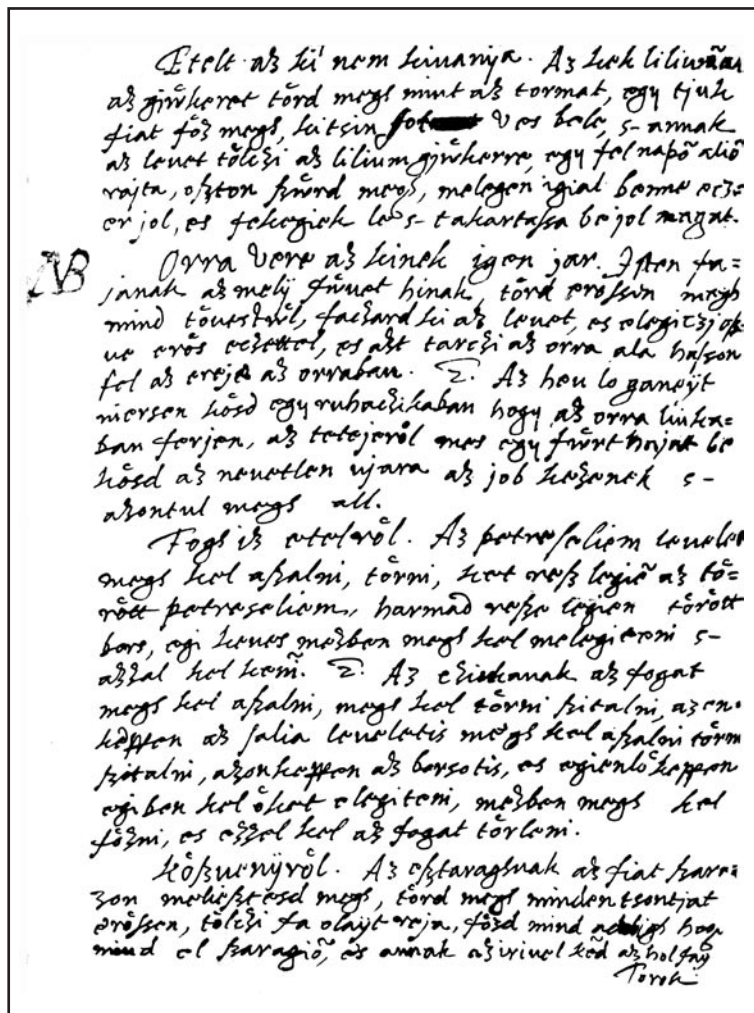
Egyébként, ha alaposan szemügyre vesszük azokat a recepteket, amelyekben a *fog íz ételére* ajánlanak gyógyszereket és gyógyító eljárásokat, akkor kiderül, hogy amikor a *fog íz ételéről* van szó, akkor is tulajdonképpen a fog környezetére, a foghúsrá gondolnak a szerzők, hiszen többek között például timsót javasolnak gyógyszerként, ami legfeljebb az íny gyógyítására lehet csak alkalmas. Vagy például a különféle ajánlott szerek esetében soha sem azt javasolják, hogy azt a fogba tegyék; kizárólag a fog és az íny mosására vagy dörgölésére ajánlják.

Az *íz*³ jelentése tehát a régi nyelvben egyértelműen az íny, a száj gyulladása, súlyos betegsége, esetleg rák lehetett; gyerekeknél: 'szájpenész'.

Gondot okoz az *ízvíz* jelentése. Az *ízvíz*ben szereplő *íz* elvben lehetne összefüggésben a száj betegsége, rák' jelentésű *ízzel*, hiszen a fekélyes, fisztulás sebek nedvezését is nevezhették volna így. Az adatok azonban azt mutatják, hogy az *ízvíz*ben az *íz*² szó, tehát az 'ízület' jelentésű *íz* szerepel. Kérdés azonban továbbra is az, hogy milyen tünetre vonatkozik az *ízvíz* elnevezés.

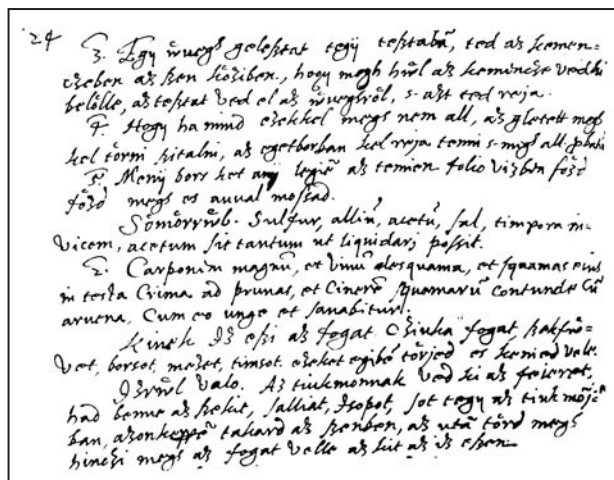
Az *ízvíz* jelentheti a gyulladt ízületben felgyülemlett folyadékot. A különféle érdekes gyógyszerek, gyógymódok ugyanis olykor arról szólnak, hogy az elkészített gyógyszerrel (folyadékkal) mosni, dörgölni kell az *ízvízes* részt, vagy pakolást kell tenni rá, s akkor az *ízvíz*, azaz az ízületi folyadékgyülem szaporodása a gyógykezelés következtében megáll. Például: *Medicinae variae* 1603 k.: [*Iz víz allasrul.*] *Egy üuegh gelesztat tegy tesztaban, ted az kemenczeben az szen köziben, hogy megh hiil az kemencze, ved ki belölle, az tesztat ved el az üueghről, s-azt ted reja; Iz víz allasrul.* Az *tisztes füuet földz megh fejer borban auagy tiszta vízben, s-mosd azzal* (Hoffmann 1989: 25). A legtöbb adatban azonban az *íz (ízület)* sebéről, s az abból folyó váladékról van szó: Szentgyörgyi 1619 e.: *Iz vizrol valo.* *Egeth borban ken köuet kel megh földz, egj eiel kel raita allani, ruha mohot kel kotni az sebre, ozton rea kel kotni* (Hoffmann 1989: 181); Török 1619 e.: *Isz uiszról ualo io szerszam.* *Vegi tikmoniat [= tyúktojást], es süsd megh kemeniön, uegi galicz keöuet es temsot, annak utanna gris pant, ezöket ösze keöl teörni, ugi keöl megh szürni,*

ha sebe nincsen, kenni keöl, ha penig sebe uagion, ruha mohat marcz bele, azt teöd rea s megh giogiul (Hoffmann 1989: 82). A XVI. századi orvosi könyv (1577) is a *Fegyuer auagy egyeb mya löth sebökröl.* *Es chyontbely nyaualyakrol* [így!] című fejezetben szól az *ízvízről*: *Iz Vyznek chyorgasarol.* *Kenköweth fel latoth, Egöth földet egy latoth, Cyer fanak hamwat fel latoth.* *Egetöth bor söprwyet harom latoth, tymportald ('keverd') özwe ezöket es földz erössen özwe, ezzel keossed az Izeth* (V. 15a). Máriássy János Egy néhány rendbeli lóorvosságok és más



Részlet a Meliusz Herbariumához kötött recipékből (1603 k.)

orvosságok (1614–1635 k.) című munkájában kimondottan sebes ízület folyadékáról ír: *Az melj lonak cipöien vagj terden seb esik es az jz víz akarna bele esnj.* *Keres hagjmath es eb czontoth es azt szarazt megh, az utan teord megh, hincz azal* (Hoffmann 1989: 55). Hogy többnyire valóban nyitott sebből folyó váladékot jelentett az *ízvíz*, azt bizonyítják a régi gyógymódok leírásai is. Például: Török 1619 e.: *Iz uiszreöl ualo.* *Keöl az piokat [= piócát] az üueghben szödni, es tesztaban keöl takarni, annak uisze leszeön, osztán az uiszszel keöl megh leöüöldözni [= meglövöldözni 'átöblíteni'], ezzel*



Részlet a Meliusz Herbariumához kötött recipékből (1603 k.)

megh all (Hoffmann 1989: 84); Török 1619 e.: *Iz uizreöl. Veöd az czerfanak heat, feözd megh tiszta uizbe, ues egi kis temsot keözibe, annak utanna egeöt borral feözd megh az kenkeüet, ezeökkel elegicz öszsze, ugi leöied [= löjed] ficzkandoual [= fecskendővel], es annak utanna az timsoual az keröt [= tam-pont] porozd megh giöngen, azt teöd bele, megh all* (Hoffmann 1989: 93). (A *kérő*, mint láttuk a régi orvosi nyelvben tam-pont jelentett; jelenthetett azonban mást is: olyan tágitó eszközt, amelynek segítségével könnyen ki lehetett venni egy idegen testet, illetve jól fel lehetett tájni a sebet, például: Szentgyörgyi 1619 e.: *Az puska goliobis ki uetelireoll. Azzu [= száradt] repabol czinalj egi kereot, es teöd oda, az hol be ment az goliobis, allion benne az kereo harmad napigh, es az utan ued ki, mind goliobisostol ki ieo az kereon* [Hoffmann 1989: 201]; Miskóltzy 1742: 342: *A fistulák gyógyításához négy Intentio kívántatik. 1. A fistuláknak lyukai kérével megtágitassanak, metélések vagy étetések által*). Török 1619 e.: *Iz uizreöl. Keres egi marok gilisztat, mosd meg erőssen uizbe, annak utanna töd egi szep mazos pögerebe, ues egi keues kenkeüet es temsot bele, az utan tölcz egi keues egöt bort bele, töd az tüzhöz, az gilisztanak osztan leue leszeön, azzal leöd az sebeöt, kibeöl az iz uiz iar, ruha mohotis szaggas, es azt marcz az löues utan az uizbe, meg az kereötis teöd ugi az sebbe, meg allattia* (Hoffmann 1989: 138); Szentgyörgyi 1619 e.: *Iz uiz allatasroll. Czierfanak az belso heiat tord megh mosarban, kenkouet, timsot egett borban fozze megh, lod megh uelle. Est probatum* (Hoffmann 1989: 204); Török 1619 e.: *Iz uizről, az meli seb czapos* (Hoffmann 1989: 106) stb.

A régi munkákban gyakori, hogy együtt esik szó *izvízről*, illetve *ínvízről*. Az *ín* régen egyaránt jelenthetett ínt, ideget, A magyar nyelv történeti etimológiai szótára szerint olykor izmot és talán eret is, sőt véleményem szerint ízületet is. Példák a kétféle elnevezés együttes említésére: Szentgyörgyi 1619 e.: *Iz uiz, auagj in uize ellen* (Hoffmann 1989: 203); Révay 1662: *In viz, vagy az iz viz, melynek iar ki* (Hoffmann 1989: 275). Hogy a kettő ugyanazt is jelenthette, bizonyítják Miskóltzy következő fejtegetései: *Az in-viznek folyását honnan kell meg-*

ismérni? Mikor az inaknak és izeknek sebei nagy fájdalommal és hévséggel vannak megterhelve, és azon sebből jó megemésztett materia nem jön, hanem nyúlós sárga színű vékony víz, a tyuk-mony-fejérihez hasonló s bővséggel jön, és a Patiens szemlátomást erőtlenedik, az Orvos azt minden kétség-nélkül in-viz folyásának tarthattya (1742: 337); *Az in-viznek meg-állítása után ha a tag a tagnak meg-tsomósodása miatt meg-merevedik miként kell annak segíteni? Ez ilyen esetben szükséges, hogy a meg-merevedett izeket, és az egész karját a Patiensnek ruha melegítéssel, s ezen következő speciesekből készítettettel [...] jól gözöljék* (1742: 339).

Az adatok alapján megállapíthatjuk tehát, hogy az *izvíz* öszszetételben az *iz*² (tehát az ízület jelentésű *iz*) szerepel, s az *izvíz* vagy *ínvíz* a régi nyelvben főként a sérült, gyulladt ízületi sebből folyó váladékot jelentette, ritkábban azonban az ízületi gyülemet is.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

Beckserkeri Váradi Szabó György 1698–1703. Medicusi és borbélyi mesterség. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 341–434.

Hoffmann Gizella (szerk.) 1989. Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből. Szeged. József Attila Tudományegyetem.

Máriássy János 1614–1635 k. Egy néhány rendbeli lóorvosságok és más orvosságok In: Hoffmann (szerk.) 1989: 53–75.

Megpróbált dolgok. 1607–1758. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 497–501.

Miskóltzy Ferentz: Manuale chirurgicum Avagy Chirurgicali úti-társ. Győr, 1742.

Medicinae Variar 1603 k. (Mel.: Herb. rec.) In: Hoffmann (szerk.) 1989: 12–52.

Pápai Páriz Ferenc 1690. Pax Corporis. Kolozsvár. – Az idézetek az 1747-es kiadásból valók.

Révay István: Próbálós bizonyos orvosságok. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 267–94.

Szentgyörgyi János 1619 e. Testi orvosságok könyve. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 173–210.

Török János 1619 e. Orvoskönyv. Lovak orvoslása. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 77–172.

Újhelyi István 1677. Orvosságos könyv Apafi Anna számára. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 295–334.

Váradi Vásárhelyi István 1663 k. Kis patika. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 211–25.

Varjas Béla (kiad.) 1943. XVI. századi magyar orvosi könyv. Sárkány Nyomda, Kolozsvár.

IRODALOM

Benkő Loránd (szerk.) 1967, 1970, 1976. *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára* (TESz.) I., II., III. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Benkő Loránd (Hrsg.) 1993–1994. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* I–II. Akademisches Verlag.

Lóránd Klára 1979. Adalékok a fene és az iz nevű betegségek kapcsolatához. *Orvostörténeti Közlemények* 11–12: 161–78.